

Саржан А.О.

Розвиток соціально-побутової інфраструктури Донбасу у другій половині 40-х – 60-х роках ХХ ст.

Історія розвитку соціальної сфери Донбасу у другій половині ХХ ст. вивчена недостатньо глибоко і всебічно. В ряді фундаментальних праць містяться окремі матеріали з питань розвитку невиробничої сфери [1]. Але в них здебільшого однобічно висвітлюються складні процеси, які відбувалися в соціальній сфері промислового регіону, наголос робиться тільки на позитивних моментах. Тому всебічне вивчення змін в соціальній сфері, і перш за все в соціально-побутовій інфраструктурі Донбасу, залишається однією з актуальних проблем.

Відродження соціально-побутової інфраструктури Донбасу почалося відразу після звільнення його території від німецьких військ. Працьовитість, патріотизм, ентузіазм, надзвичайне терпіння жителів Донбасу, як і всієї країни, зробили, здавалося, неможливе: за надзвичайно короткий термін вдалося залікувати страшні рани війни, відродити економіку. Однак забезпечити нормальне життя в післявоєнні роки виявилось складно. Держава сконцентрувала всі сили і кошти, на відновленні промисловості і сільського господарства, зміцненні обороноздатності країни. При формуванні державного бюджету основна увага приділялася фінансуванню промислової сфери, військово-промислового комплексу, а соціально-культурні програми фінансувалися за залишковим принципом. Причому основна частина витрат на соціальну сферу йшла з мізерних місцевих бюджетів. Тому, незважаючи на те, що з бюджетів областей, районів, міст значна частина коштів (в Сталінській області, наприклад, в 1945 р. – 68,7%, а в 1946 р. – 72,5% обласного бюджету) витрачалися на невиробничу сферу, вони були надзвичайно мізерні у порівнянні з потребами [2].

Все це обумовило повільне і хворобливе відродження соціальної сфери, регіону. До середини 1946 р. в Сталінській області було відновлено біля 60% підприємств місцевої промисловості, які випускали всього 34% продукції довоєнного рівня. До цього часу підприємствами місцевої промисловості ще не були освоєні такі необхідні побутові апарати і предмети, як холодильники, м'ясорубки, замки, ножиці і багато що інше. Якість товарів широкого споживання, що випускалися, була надто низькою і не задовольняла навіть мінімальні вимоги людей [3].

Погані матеріально-побутові умови життя більшості населення багато в чому обумовлювалися низькою заробітною платою. Незважаючи на те, що в 1945-1946 рр. були

підвищені тарифні ставки робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям Донбасу, однак вони як і раніше залишалися надто мізерними – в середньому 48 крб. на місяць. Неякісні товари, невисока зарплата обумовлювали низьку купівельну спроможність населення. У 1945 р. товарів широкого споживання, виготовлених підприємствами місцевої промисловості, було реалізовано в середньому на одного жителя Сталінської області всього лише на 4,9 крб. Люди, одержуючі невелику зарплату до того ж нерегулярно, вимушені були постійно обмежувати себе навіть у самому необхідному [4]. У подальші роки сталося незначне підвищення зарплати в промисловості регіону (в 1950 р. середньомісячна зарплата становила 64,2 крб.), але воно не вплинуло помітним чином на добробут людей. Більш високою була зарплата у вугільній галузі: в 1950 р. вона складала в середньому – 120 крб., а до 1955 р. зросла до 167 крб. Зарплата машиністів вугільних комбайнів, врубових породовантажних машин, вибійників на початку 50-х років досягла 300-400 крб на місяць і вище. Середньомісячний заробіток в інших галузях промисловості був набагато нижчим, ніж у вугільній. У 1955 р. в машинобудівній галузі, наприклад, він становив лише 100 крб., в металургійній – 107 крб. в місяць

У перші післявоєнні роки в містах ще продовжувало функціонувати введене у роки війни нормоване забезпечення населення продуктами і промисловими товарами першої необхідності за картковою системою. Нормоване постачання хлібом, цукром, м'ясом, жирами та іншими продуктами харчування зберігалось ще два роки після війни, а норми споживання були обмежені. В грудні 1947 р. у Ворошиловградській області норма продажу одній людині хліба складала не більше 2 кг., борошна – 3 кг [5]. Часто траплялися збої в забезпеченні населення хлібом, крупою [6].

Трагічні наслідки для повоєнного життя населення Донбасу мав голод 1946-1947 років. Несприятливі погодні умови, низька культура землеробства, відсутність необхідної матеріально-технічної бази призвело до зниження урожайності, зменшення валового збору зернових. В 1946р. у Сталінській області було зібрано по 6,6 ц/га, замість запланованих 10 ц/га, а майже кожний четвертий колгосп області зібрав лише по 3,9 ц/га [7]. На Ворошиловградщині урожайність становила в середньому менше 3 ц/га [8]. Валовий збір зернових значно зменшився, багато колгоспів регіону не повернули навіть тієї кількості зерна, яку витратили на посів.

В умовах стихійного лиха, невиваженої сільськогосподарської політики держави ситуація з продовольством в регіоні настільки загострилася, що місцева влада вимушена була вживати надзвичайні заходи. У найбільш постраждалих від засухи районах вже в кінці 1946 р. почали створювати громадські їдальні для колгоспників і робітників з одноразовим гарячим харчуванням. Звичайно, це харчування було далеким від раціонального (рідка гаряча справа

складалася з м'яса або риби – 25 г, картоплі 50 г і овочів – 20 г), однак воно не давало померти голодною смертю. Але правом одноразового харчування в громадських їдальнях користувалися небагато селян, їх списки затверджувалися постановою правління колгоспу і виконкому сільської Ради. У більшості районів регіону одноразове харчування отримували в середньому 200-500 чол. На багатьох заводах і шахтах були відновлені продовольчі магазини і буфети.

Великою підмогою для робітників підприємств стали заводські їдальні, особливо, коли почали набирати силу підсобні господарства, створені ще до війни. Для тих, що працювали в особливих шкідливих умовах виділялося спецхарчування. Але ці заходи не вирішували проблему. Продовольчих ресурсів не вистачало загалом в республіці. Тим часом ситуація продовжувала погіршуватися. Голод посилювався. Люди їли траву, кору, дрібних гризунів, диких птахів. Внаслідок хронічного недоїдання вже в січні 1947 р. люди почали вмирати від голоду. До сьогоднішнього дня немає точних підрахунків жертв голоду 1946-1947 років. За даними донецького історика О.І.Задніпровського, який уперше досліджував цю проблему, тільки в 16 з 39 сільських районів, 3 міських районах та 9 містах Донбасу від голоду загинуло 2703 людини [9].

В наступні роки поступово поліпшувалося харчування більшої частини населення Донбасу. Їх раціон став поповнюватися більш якісними продуктами, зріс попит на продукти харчування вищої якості, розширилася система громадського харчування. До 1950 р. число підприємств громадського харчування Донецької області зросло до 2397, в Луганській до 1179. В грудні 1947 р. відмінили карткову систему та нормований розподіл продуктів. В системі державної торгівлі були встановлені єдині роздрібні ціни. Одночасно із скасуванням карткової системи на розподіл продовольчих і промислових товарів в грудні 1947 р. була проведена грошова реформа, яка передбачала ліквідацію наслідків війни у фінансово-грошовій системі, а також її удосконалення.

Однак, незважаючи на скасування карткової системи, проведення грошової реформи, зниження цін на товари масового споживання, матеріальне становище більшості населення Донбасу залишилося все ще важким. Часто траплялися перебої в постачанні продуктами харчування, дефіцитними були багато які промислові товари, незадовільною були її якість.

Однією з найбільш гострих проблем післявоєнного часу була нестача житла. У Донбасі фашистські загарбники зруйнували сотні населених пунктів, знищили половину довоєнного житлового фонду. Відбудовні роботи почалися ще в роки війни, по мірі звільнення тимчасово окупованої території і в подальшому розширилися. Завдяки праці сотень тисяч людей з руїн і попелу відроджувалися і поверталися до життя міста і села. Однак житлова проблема, як і раніше, залишалася гострою. Багато людей жили в напівзруйнованих приміщеннях, землянках, в перенаселених гуртожитках, часто барачного типу.

Таке становище вимагало термінового розв'язання житлового питання. Вже в 1945 р. були створені спеціалізовані будівельні організації з кваліфікованими робітниками і інженерно-технічними працівниками. Місцеві органи влади розробили плани відновлення житлового фонду, визначили пріоритетні об'єкти. Основний тягар відродження міст і сіл ліг на плечі будівельників. Однак разом з ними помітний внесок у відновлення і спорудження житлових об'єктів внесли шахти, підприємства інших галузей промисловості. Багато міст відроджувалося методом народного будівництва. Через вуличні, квартальні комітети населення притягувалося до цих робіт. Так, до березня 1945 р. ворошиловградці відпрацювали на відновленні рідного міста більш ніж 350 тис.людиноднів [10]. Подібні роботи були організовані і в інших містах і селах Донбасу. Тисячі демобілізованих солдат, робітників, домогосподарок, студентів, школярів, представників інтелігенції виходили на площі і вулиці, щоб розібрати завали зруйнованих і спалених будівель, розчистити майданчики для нових споруд. Методом народного будівництва відроджувалися лікарні, школи, кінотеатри, гуртожитки і учбові корпуси інститутів. Подібним чином відновлювали своє житло більшість селян. Майже половина житла введеного в дію у 1950 р. в містах і міських поселеннях регіону було споруджено громадянами індивідуально, без допомоги держави [11].

Незважаючи на величезні труднощі, нестачу коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованої робочої сили темпи післявоєнного будівництва були досить високими. Так, на початок 1948 р. у Сталінській області було відновлено і побудовано 3,4 млн. м². житла, 17 об'єктів культурно-побутового призначення, 14 гуртожитків для молодих робітників. На початок 1950 року загальна площа громадського житлового фонду в містах і селищах області досягла 95% довоєнного рівня. Майже повністю закінчилося відновлення Сталіно, Макіївки, Краматорська і інших міст.

Підприємствами, організаціями, житлово-будівельними кооперативами за 1946-1950рр. у Сталінської області введено в дію житла загальною площею 15418,8 тис.кв. м. у Ворошиловградській області 7608 тис. кв. м. У поліпшенні житлових умов важливу роль зіграло індустріальне будівництво, що широко розгорнулося. Паралельно проводилася робота з розширення комунальних послуг і благоустрою міст і селищ. Збільшилася протяжність водопровідної і вуличної каналізаційної мережі, розширилася газифікація, пропускна спроможність пралень. Багато що було зроблено для подальшого розвитку міського транспорту. На кінець 1950 р. в Сталіно було відновлено майже 70 км. трамвайної колії. У цілому трамвайний рух було відновлено у 8 містах. В областному центрі було налагоджено також тролейбусне сполучення. Поступово відновлювалося трамвайно-тролейбусне господарство Ворошиловградської області [12]. Повсюдно збільшилася експлуатаційна довжина автомобільних доріг з твердим покриттям, але таких доріг було ще дуже мало. Велика увага

приділялася озелененню міст і селищ. У 1955 р. в містах Донбасу був затверджений план створення і розвитку зелених зон, відповідно до якого їх загальна площа у Сталінській області встановлювалася у межах 536 тис. га, в Ворошиловградській у межах 226 тис. га. Однак, незважаючи на високі темпи відновлення і облаштування міст, житлова проблема на початку 50-х років залишалася надзвичайно гострою. Немало людей продовжували тулитися в бараках, гуртожитках, в непристосованих для житла приміщеннях.

Відновлена у повоєнні роки індустріальна потужність країни була оплачена дорогою ціною – низьким рівнем життя людей, нерозвиненою соціальною інфраструктурою. Радянська влада, як і раніше, в своїй політиці пріоритет віддавала прискореному розвитку засобів виробництва на збиток соціальній сфері, освіти, культурі. В цьому, до середини 50-х років соціально-побутові умови донбасівців, як і трудящих всієї України, залишалися важкими, життєвий рівень населення був надто низьким.

В наступні роки суть соціальної політики не змінилася: в її основі, як і раніше, були розподільні відносини, централізоване адміністративне регулювання, яке здійснювалося під заідеологізованими лозунгами соціальної справедливості і турботи про інтереси трудящих. Однак підвищення ефективності економіки, хоч і короткочасне, в 50-ті роки дозволило посилити увагу до соціальних проблем. У жовтні 1956 р. постановою Ради Міністрів СРСР для робітників вугільної промисловості встановлювався 7- і 6-годинний робочий день. Одночасно були проведені заходи щодо упорядкування оплати праці. Характерно, що з 1947 р. основним методом підвищення реальної зарплати було зниження цін. Середній індекс цін на товари і оплачувані послуги знизився за цей період в 2,4 разів. За рахунок цього джерела було забезпечено біля 4/5 загального приросту реальної заробітної плати. Однак від такого зниження цін виграли головним чином високооплачувані працівники, які могли купувати предмети споживання на значно більші суми у порівнянні з низькооплачуваними

Починаючи з 1955 р., реальна заробітна плата робітників і службовців підвищувалася в основному шляхом збільшення грошових заробітків. У 1965 р. середня плата робітників вугільної промисловості Донбасу в порівнянні з 1956 р. збільшилася на 40%. Середньомісячний заробіток робітників вугільної промисловості (в перерахунку на ціни після реформи 1961 р.) складав в 1956 р. – 121 крб., в 1957 р. – 153 крб., в 1960 р. – біля 172 крб., а в 1965 р. – понад 202 карбованців. В цілому заробітна плата робітників і службовців, зайнятих в народному господарстві Донецької області з 1955 р. до 1965 р. збільшилася на 33% [13].

Разом з тим треба зазначити, що ще в 50-ті роки з'явилося таке характерне сьогодні явище як невчасна виплата зарплати. На багатьох підприємствах допускалися систематичні затримки зарплати іноді на декілька місяців. У Сталінській області, наприклад, на 1 лютого 1955 року на підприємствах, будівельних організаціях і радгоспах заборгованість по зарплаті становила 70,6

млн. крб., в тому числі: на підприємствах вугільної промисловості – 53,8 млн. крб., в будівельних організаціях – 8,2 млн. крб., на металургійних заводах – 1,5 млн. крб. [14].

Затримка заробітної плати часто викликали невдоволення серед робітників, причому багато з них зверталися до суду. За перші квартали 1955 року народними судами Сталінської області було розглянуто 3148 справ, що стосувалися невиклати зарплати, що становило 61% всіх справ, пов'язаних з вирішенням трудових конфліктів.

Основною причиною невчасної виплати зарплати була систематична і у великих розмірах перевитрата фонду зарплати. Так, із загальної суми неоплаченої зарплати за станом на 1 лютого 1955 р. перевиплата по шахтах становила 34 млн.крб. Таке становище склалося тому, що багато керівників грубо порушували фінансову дисципліну. Часто керівники підприємств і шахт на роботу приймали осіб при відсутності штатних вакансій, залучали до виконання понаднормових робіт при відсутності коштів на їх оплату. Допускалися надмірності при оплаті і преміюванні праці керівників [15].

У 1957 році був припинений випуск державних позик і розміщення їх серед населення, які забирали приблизно 10% заробітної плати трудящих і були прихованою формою додаткового оподаткування населення. Все це в поєднанні із зростанням зарплати сприяло зростанню грошових прибутків населення. Сума внесків в ощадних касах, наприклад, Ворошиловградської області зросла з 12 млн. крб. в 1950 р. до 140 млн. крб в 1960 р. тобто майже в 12 разів. В Донецькій області грошові внески населення зросли з 206 млн.крб. в 1958 р. до 419 млн.крб в 1965р. Середній розмір внеску зріс відповідно з 206 до 326 крб [16].

Значною подією другої половини 50-х років була пенсійна реформа: в 1956 р. вступив у дію новий закон про пенсії. Пенсійне законодавство, яке діяло до 1956 р. мало серйозні недоліки: більшість його положень застаріли (пенсії виплачувалися за нормами, встановленими ще в 1932р.). у післявоєнне десятиріччя було видано багато (більш 600) законодавчих актів про пенсійне забезпечення, що істотно ускладнювало роботу органів соціального забезпечення. Пенсії за віком до середини 50-х років виплачувалися в розмірі від 50 до 270 крб. в залежності від стажу роботи, розміру зарплати. Існували різні надбавки до пенсій працівників окремих галузей народного господарства. Немало громадян були обмежені в правах на пенсії за віком [17]. Згідно з новим законом розмір пенсії підвищувався в середньому майже на 80%, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян, розширилося коло осіб, які мали право на пенсію, збільшувалася допомога малозабезпеченим сім'ям, багатодітним матерям, інвалідам праці і війни. У липні 1958 р в республіці отримували пенсію майже 1749 тис. робітників і службовців, середньомісячний розмір пенсії становив 353 крб. (до набуття чинності нового закону відповідно 947 тис. чол і 199 крб.). У Донецькій області з кінця 1959 р. до кінця 1965р. чисельність осіб, які одержували пенсії збільшилася з 448,6 тис. до

618,4 тис. чол. [18]. Треба зазначити, що на основі пенсійного закону 1956 р. здійснювалося призначення і нарахування пенсій до початку 90-х років.

Серйозні зміни сталися у селі. У 1960-1965 роках вдвічі зросла оплата праці колгоспників, була введена гарантована грошова заробітна плата, зменшено сільськогосподарський податок, підвищені державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, ліквідовано обов'язкове постачання продуктів з присадибних господарств колгоспників і робітників, введено пенсійне забезпечення колгоспників. Саме в хрущовський період селяни нарешті отримали паспорти, яких фактично не мали з моменту введення паспортної системи в 1932 році.

Надзвичайно гострою залишалася житлова проблема. Хоч в повоєнні роки відновлювалося або будувалося нове житло, все ж відчувалася гостра його нестача. На 1 січня 1959 р на одну людину в Україні припадало в середньому 6,35 кв.м. житлової площі, причому в містах – всього лише 5,8 кв.м.

Помітні зміни в житловому будівництві сталися лише в кінці 50-х років. Саме в ці роки почалося відчутне нарощення потужностей будівельних організацій, збільшення капіталовкладень на ці цілі. Саме тоді площа введених в дію житлових споруд різко зросла, тисячі людей переселилися з бараків і комуналок в нові квартири сімейного типу. Так, якщо в 1918-1940 рр. в республіці було введено в дію 78,5 тис. кв.м., то тільки в 1956 – 1965 рр. – біля 182 тис. кв.м. Отримали або побудували собі житло майже 18 млн. чол. Кварплата була невисокою, в 1958 р. вона становила 1 крб. 32 коп. за квадратний метр [19].

Інтенсивне житлове будівництво відбувалося в Донбасі. За десять років (1961-1970 рр.) в Донецькій області державними і кооперативними організаціями було побудовано житлових будинків загальною площею 14457 кв.м., крім того робітниками і службовцями за рахунок власних коштів було побудовано житла загальною площею 7393 тис. кв.м. [20].

Разом з тим прискорені темпи будівництва житла негативно позначилися на архітектурних вимогах, якості житла, саме в ці роки був покладений початок типовій одноманітності наших міст і сіл. У травні 1958 р. Рада Міністрів України ухвалила постанову, яка визначала порядок застосування типових проектів в житловому будівництві. Відповідно до нього, необхідно було переробити проекти з урахуванням зменшення висоти приміщень до 2,5 метрів, розробити проекти будинків для малосімейних і самотніх жителів. У невеликих та середніх містах дозволялося споруджувати житлові будинки у 2-3 поверхи, у великих – до 5 поверхів. За новими нормативами, знижувалася мінімальна житлова площа квартир з відповідним зменшенням площі кімнат; знижувалася мінімальна площа підсобних приміщень, зокрема кухонь; дозволялося планування спільних санітарних вузлів і інш. Все це, звичайно ж, дозволило істотно зменшити витрати на будівництво житла, однак, природно, його комфортабельність, зручності значно програли.

У подальші роки в Україні переважала п'ятиповерхова забудова міст. Так, в 1966 р. п'ятиповерхові будинки, так звані “хрущовки”, з мінімальним набором зручностей, становили 72%, в той час як шести-дев'ятиповерхові – тільки 7% від всього побудованого фонду. Серед прийнятих в експлуатацію в 1966 р. будинків оцінку “відмінно” отримали тільки 1,1% “добре” – 1,3%, “задовільно” – 37%. І все ж, незважаючи на численні проблеми в житловому будівництві, в цій галузі сталися істотні зміни. Помітно зросли об'єми будівництва, тисячі сімей було відселено з підвалів і бараків, здійснено перехід до квартир сімейного типу.

Поряд з інтенсивним житловим будівництвом проводилися роботи по благоустрою міст, вдосконаленню їх соціально-побутової інфраструктури. Розширялася мережа торгових установ і установ громадського харчування, зросла кількість лікарень, поліклінік. У Ворошиловградській області в 1961-1965 рр. було введено в дію дитячих дошкільних установ в два рази більше, ніж у попередній п'ятирічці, лікарняних ліжок – в 1,5 разів більше.

У містах регіону значно розширилася транспортна мережа. Протяжність тролейбусної лінії в Донецькій області з 1960 р. до 1970 р. збільшилася з 51 до 194 км., трамвайної колії відповідно – з 320 до 481 км. Успішно здійснювалася газифікація міст і сіл Донбасу, розширилася мережа водопровідних та каналізаційних комунікацій [21].

Таким чином, в Донбасі, як і загалом в країні, в 40-60-ті роки розроблялися і вживалися різні соціальні заходи, направлені на підвищення життєвого рівня і поліпшення побуту трудящих. Важливу роль в цьому відіграло удосконалення соціально-побутової сфери регіону. Однак, в цілому соціальний рівень життя населення Донбасу залишався невисоким, планова економіка породжувала у невиробничій сфері нормоване споживання, а добрут людей утримувався на мінімальному рівні.

Література

1. История технического развития угольной промышленности Донбасса. В 2-х т. / Гл. ред. А.Н.Щербань. – К.: Наукова думка, 1969; История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область. – К.: Глав.ред УСЭ, 1976; История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – К.: Глав. Ред. УСЭ, 1976; История рабочих Донбасса. В 2-х т. / Гл. редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (гл. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1981 та ін.
2. Держархів Донецької області, ф. Р-2794, оп.1, спр. 226, арк. 10.
3. Там само, спр. 225, арк. 138.
4. Там само, арк. 142-143.
5. Держархів Луганської області, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 175, арк. 23.
6. Держархів Донецької області, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 226, арк. 157.
7. Заднепровский А.И. Голод 1946-1947гг. в селах Донетчины / Новые страницы в истории Донбасса. Статьи.- Кн.2. Донецк: Донбас, 1992. – С.117.

8. Луганская область за 50 лет. Сборник стат.материалов. – Донецк: Статистика, 1967. – С.91, 101.
9. Заднепровский А.И. Жертвы голода 1946-1947 гг. в Донбассе / Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Вып. 1. – Донецк, 1992. – С. 57.
10. Панченко П.П., Плющ М.Р., Шевченко Л.А. та ін. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії: - К.: Либідь, 1997. – С. 118.
11. Центральний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 30, спр. 2587, арк. 91.
12. Там само, арк. 136-137.
13. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Донбас, 1981. – С. 11.
14. Державний архів Донецької області, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 120, арк. 31.
15. Там само, спр. 188, арк. 149, 150.
16. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. - Донецк: Статистика, 1967. – С.209.
17. Панченко П.П., Плющ М.Р., Шевченко Л.А. та ін. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 127.
18. Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Донбас, 1966. – С.121.
19. Панченко П.П., Плющ М.Р., Шевченко Л.А. та ін. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 126.
20. Підраховано: Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Донбас, 1981.- С. 111.
21. Там само.- С. 84, 115.

